

ЗАПРОШУЄМО ДО ДИСКУСІЇ

УДК 911. 5/9

<https://doi.org/10.15407/ugz2017.03.064>

О. Г. Топчієв¹, Д. С. Мальчикова², І. О. Пилипенко², В. В. Яворська¹

¹Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова

²Херсонський державний університет

КОНЦЕПЦІЯ ДОВКІЛЛЯ - СУЧАСНИЙ НАПРЯМ ІНТЕГРАЦІЇ ПРИРОДНИЧО- ТА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Мета публікації – розгляд напрямів подальшої інтеграції природничо- і суспільно-географічних досліджень. Методологічним бар'єром для такого об'єднання нині є традиційне для вітчизняної науки розмежування предметних областей фізичної та суспільної (соціально-економічної) географії. Пропонується предметна трансформація географії, за якої і фізична, і суспільна географія мають один і той самий об'єкт дослідження – ландшафтну оболонку Землі. Новизна дослідження - розглянуто методологічні засади концепції довкілля як сучасного напрямку інтеграції географічних досліджень

Ключові слова: географічна оболонка; ландшафтна оболонка; навколишнє середовище; довкілля; середовищезнавство; концепція довкілля.

О.Н. Topchiiev¹, D.S.Malchukova², I.O. Pylypenko², V.V. Yavorska¹

¹I.I. Mechnikov Odesa national university

²Kherson state university

ENVIRONMENTAL CONCEPT - MODERN INTEGRATION TREND OF NATURAL- AND SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCH

The purpose of the publication is to consider the directions of further integration of natural and socio-geographical research. The methodological barrier for such an association is now the traditional demarcation of the subject areas of physical and social (socio-economic) geography for the national science. The objective transformation of geography, in which both physical and social geography have one and the same object of research - Landscape shell of the Earth, is proposed. Novelty of the research - the methodological principles of the concept of the environment as a modern direction of integration of geographic research are considered.

Keywords: geographical environment; landscape shell; environment; environmentology; environmental concept.

Вступ

У вітчизняній науці посилюється інтерес до проблем навколишнього середовища. Вже поставлене питання щодо формування *середовищезнавства* як нового міждисциплінарного наукового напрямку, що вивчає різні аспекти взаємодії суспільства з його природним і соціально-економічним оточенням (середовищем). Автор цієї ідеї – акад. М.А. Голубець, за фахом біолог-еколог, визначив середовищезнавство як прикладну міждисциплінарну галузь знання “про збереження сприятливих еколого-соціально-економічних параметрів довкілля, розумне використання його природних і соціально-економічних ресурсів, прогнозування його змін, а також управління геосоціосистемними процесами, що протікають в межах довкілля” [1].

Географія має значні напрацювання у дослідженні навколишнього середовища життєдіяльності суспільства і всі передумови для участі у формуванні нового наукового напрямку – середовищезнавства. З огляду на предметну область географічної науки, йдеться про нову географічну концепцію – *довкіллезнавство*.

Географи впритул підійшли до розроблення *концепції довкілля* і разом з тим мають одну принципову методологічну пересторогу: вітчизняна географія успадкувала від радянської географії глибоке розмежування природничо-географічних і суспільно-географічних досліджень.

І саме ця обставина стримує реалізацію численних теоретичних і методичних розробок проблем довкілля, перехід до по-справжньому комплексного вивчення навколишнього середовища як цілісної соціоприродної геосфери.

© О.Г. Топчієв, Д.С. Мальчикова, І.О. Пилипенко, В.В. Яворська, 2017

Мета публікації - розгляд напрямів подальшої інтеграції природничо- та суспільно-географічних досліджень, різних аспектів концепції довкілля.

Виклад основного матеріалу

На відміну від світової географії вітчизняна наука пройшла етап жорсткого протистояння і розмежування природничої та суспільної географії. Фізико-географічні дослідження у нашій країні тривалий час мали очевидну перевагу. Географи-природничники першими розробляли нові напрями географічних досліджень, такі як ландшафтознавство, вчення про географічну оболонку Землі, концепція природного середовища та інші, які з часом будуть мати вже статус загальногеографічних категорій і концепцій, але разом з тим зберігатимуть ознаки свого фізико-географічного започаткування.

У 1950-60-х роках окремі методологи радянської географії наполягали на існуванні двох окремих географічних наук – фізичної географії (наука природника) та економічної географії (суспільна наука), спираючись на різноякісність законів розвитку природи і суспільства. Такі спроби демонтажу географії як цілісної та унітарної науки невдози були здолані, але їх методологічні наслідки певною мірою зберігаються й нині. Зокрема, чимало прикладів, коли географічну оболонку Землі визначають як суто природний об'єкт.

У сучасних програмах шкільної географії виділено дві головні гілки географічної науки – природничо- та суспільно-географічна, але у курсі “Загальна географія” (6-й клас) географічну оболонку представляють виключно як природний комплекс, без населення та штучного матеріального світу, створеного людиною. Надалі у програмах географії для 8-х і 9-х класів вже розглядають взаємодію природи і суспільства, але положення про географічну оболонку як суто природний комплекс залишається базовим.

Досить регулярно й активно останнім часом розглядають проблему єдності географії та всієї системи географічних наук з огляду на те, що географія тривалий час розвивалась як цілісна (моністична) наука [6, 8 та ін.]. Географи наголошують на необхідності предметного поєднання природничо та суспільно-географічних досліджень і потребу формування єдиного теоретико-методологічного ядра географії. Необхідність

і теоретико-методологічні основи інтегративних тенденцій у географічних дослідженнях реалізовано у фундаментальних працях науковців Інституту географії Національної академії наук України [4, 5, 8, 11]. Дійсно, у реальній дійсності важко провести межу між природними і суспільними процесами, оскільки в їх основі лежить взаємодія суспільства і природи. У вітчизняній географії між цими двома основними напрямками створився великий розрив.

Окремі дослідники прогнозують безпосереднє об'єднання фізичної та суспільної географії, щоправда у далекій перспективі. Такий напрям нам видається малоімовірним: галузеві науки, як правило, не зникають і не асимілюються. Більшість географів переконана, що інтеграція природничо- та суспільно-географічних досліджень відбувається у вигляді формування нових міждисциплінарних наукових напрямів, які мають свою предметну область – принципи і закономірності взаємодії природних та суспільних складових ландшафтної оболонки Землі.

Слід підкреслити, що комплексні географічні підходи у вигляді країнознавства, регіоназнавства тощо не вирішують такої проблеми, оскільки обмежуються лише сумативними та “перерахувальними” (за влучним висловом Президента Географічного союзу Ж. Дреша) характеристиками природного середовища, населення та господарства. Потрібен їх теоретико-методологічний синтез, потрібна якісно нова (чи оновлена) предметна область таких інтегрованих підходів і досліджень.

І ще одна принципова методологічна теза. Свого часу А. Г. Ісаченко заперечував саму ідею цілісності географії так: проблема інтеграції географічних наук не виникла б, якби був у цих наук загальний предмет досліджень [3]. На той час у вітчизняній географії її об'єктом вважали географічну оболонку Землі, до складу якої суспільство (населення з його господарською діяльністю) не включали. Відтак, загального предмета досліджень двох географій – фізичної та соціально-економічної, за такими поглядами, не могло бути.

Надалі ми розглянемо закономірні трансформації предметної області географічної науки та об'єктивну необхідність змістовного розширення поняття “географічна оболонка” і утвердження нового поняття – “ландшафтна оболонка Землі”. На наше переконання, саме ландшафтна

оболонка відіграє роль теоретико-методологічного ядра сучасної географії, до якого повинні бути прив'язані визначення об'єкта і предмета досліджень і географічної науки загалом, і всіх її галузево-компонентних напрямів і дисциплін.

На стадії активного обговорення перебуває чергова трансформація предметної області вітчизняної географії. Вихідні положення (постулати) сучасного визначення предмета географії сформульовані так [3, 4, 5]:

- об'єктом досліджень для всієї системи географічних наук є ландшафтна оболонка Землі;
- і природнича (фізична), і суспільна (соціально-економічна) географія як дві головні гілки географічної науки вивчають ландшафтну оболонку Землі загалом, а не окремі її компоненти і геосфери;
- галузеві географічні науки досліджують різні компоненти ландшафтної оболонки - природні, соціальні, економічні, соціо-природні, природно-техногенні;
- ландшафтну оболонку Землі як цілісний об'єкт досліджень вивчають за її геопросторовою організацією щодо територіальних закономірностей взаємодії та комплексування природних та соціально-економічних компонентів і геосфер;
- фізична географія – наука про природні закономірності геопросторової організації ландшафтної оболонки як цілісного соціо-природного об'єкта;
- суспільна географія – наука про соціально-економічні закономірності геопросторової організації ландшафтної оболонки Землі;
- у складі географічних наук поряд з двома традиційними гілками – природничою (фізичною) та суспільною (соціально-економічною) географією необхідно формувати новий науковий напрям – розроблення теоретико-методологічних засад функціонування ландшафтної оболонки Землі як цілісної соціо-природної системи, як інтегрованої геосфери.

Пропонована трансформація предметної області географії забезпечить реальну інтеграцію природничо- та суспільно-географічних досліджень. По-перше, з'являється предметне ядро всієї системи географічних наук – ландшафтна оболонка Землі. Попередня базова категорія – географічна оболонка (як суто природний об'єкт) такої функції виконувати не могла. По-друге, визначене предметне перекриття двох географій – природничої та суспільної. За нашою постанов-

кою, вони досліджують один і той самий об'єкт – ландшафтну оболонку, але у різних аспектах її геопросторової організації. Нагадаємо, що за традиційним підходом ці науки мали різні об'єкти дослідження: фізична географія вивчала природні компоненти і геосфери ландшафтної оболонки, а суспільна – її соціально-економічні складові. Такий підхід фіксував предметне розмежування фізичної та суспільної географії. По-третє, представлення ландшафтної оболонки як цілісного соціо-природного об'єкта потребує створення відповідного наукового напрямку географічних досліджень, у якому поєднані (за дефініцією) природничі та соціально-економічні аспекти геопросторової організації земної оболонки.

Розглянемо співвідношення двох базових категорій географічної науки – **географічна оболонка** та **ландшафтна оболонка**. У багатьох випадках їх вживають як синоніми, хоча це в принципі не так. Вони мають свої різні історії становлення й розвитку і пов'язані з сучасними трансформаціями предметної області географії. У змістовному розмежуванні базових понять географії, таких як географічна оболонка і ландшафтна оболонка, природне середовище і навколишнє середовище, географічне середовище і довкілля необхідно спиратись на компонентну будову земної оболонки, хронологію формування компонентних геосфер та загальний розвиток геосфер.

На **рис. 1** представлена генетична впорядкованість і хронологія геосфер. Така систематика формування і розвитку земної оболонки дещо дискусійна, особливо відносно часу появи життя на Землі та наших пращурів. Зберігаються різні назви окремих періодів і компонентних геосфер. Але їх загальна хронологічна і генетична впорядкованість вже є загальновідомою.

По відношенню до базових категорій географічної науки надзвичайно важливим рубежем є поява людини, що поділяє формування земної оболонки на асоціальний і соціальний періоди, так само зародження життя розмежує час абіотичний та біотичний. Ще один принциповий перехід – зародження виробничої діяльності, який розмежує час існування земної оболонки виключно у природному стані і час формування техносфери (економсфери). Саме тут змістовно розділені географічна оболонка (як суто природний об'єкт) і ландшафтна оболонка (природне середовище, змінене людською діяльністю).

Геосфери	Час формування	Періодизація розвитку земної оболонки		
Ноосфера (сфера розуму)	майбутнє	↑↑↑↑↑	гіпотетична вища єдність суспільства і природи	цивілізаційний розвиток
Наукова сфера (сфера інформатики)	кінець XX ст.		постіндустріальний (інформаційний) розвиток суспільства	
Культуросфера (сфера суспільної свідомості)	бл. 1 тис. років тому		формування духовної діяльності людства	
Техносфера (економсфера)	бл. 10 тис. років тому		виробнича діяльність населення (відтворювальне господарство)	
Антропосфера (соціосфера)	бл. 2-3 млн років тому		соціальний час (життєдіяльність людини)	передцивілізаційний розвиток
Біосфера (сфера життя)	бл. 3,5 млрд років тому		біотичний час (жива природа)	
Гідросфера	-		абіотичний час (нежива природа)	
Атмосфера	-			
Літосфера (террасфера)	бл. 5 млрд років тому			

Рис. 1. Генетична та хронологічна впорядкованість геосфер

Відповідні змістовні межі характерні і для категорії *навколишнє середовище (довкілля)*. Ми можемо розглядати його до появи людини як виключно природний об'єкт, або далі - по відношенню до людини як природне середовище. Разом з тим, необхідно враховувати послідовне ускладнення компонентного складу навколишнього середовища і розглядати його комплексно, в усій реальній багатокомпонентності. Підкреслимо, що поняття "ландшафтна оболонка" не заперечує і не замінює термін "географічна оболонка", а представляє їх як різні стадії у формуванні та розвитку земної оболонки. Так само і термін "довкілля" не заперечує поняття "природне середовище", а представляє чергову стадію компонентного ускладнення навколишнього середовища.

Хронологічна впорядкованість компонентних оболонок Землі – геосфер визначає співвідношення галузевих і комплексних географічних досліджень. З початком формування кожної нової геосфери виникає потреба її термінування /найменування/ та вивчення як якісно нової земної оболонки. Разом з тим, зберігається можливість і необхідність дослідження всіх її складових компонентів – хронологічно попередніх, «підстилаю-

чих» геосфер. Із зародженням антропосфери та техносфери оболонка Землі послідовно і невідвратно змінює свій склад і геопросторову організацію і вже потребує відповідного термінування. У вітчизняній географії для цього використовують або традиційну «географічну оболонку» за її розширеним змістом, або ж новий (чи оновлений) термін – «ландшафтна оболонка Землі», що охоплює і природне середовище, і населення з його господарською й духовною діяльністю. Підкреслимо, що дослідження географічної оболонки Землі як виключно природного феномену повною мірою зберігає свою необхідність і значущість.

І ще одне положення, що його ілюструє рисунок. Привертає увагу загальна тенденція експоненційного прискорення формування нових геосфер: періоди формування природних геосфер тривали мільярди років, час існування людини становить кілька мільйонів років, а останні трансформації земної оболонки відбуваються протягом століть. Географічна наука має повною мірою враховувати такі прискорені трансформації ландшафтної оболонки Землі і забезпечувати їх відповідне теоретико-методологічне і методичне розроблення.

Необхідно також розуміти глибинний характер змін взаємодії суспільства з природою та їх прискорену динаміку, які ми ще не вміємо вчасно прогнозувати та запобігати їм. В умовах формування постіндустріального (інформаційного) суспільства та новітньої наукової революції відбувається радикальна перебудова технологій і організаційних форм суспільного виробництва, принципів і методів природокористування та організації природного і соціального середовища.

Згадаймо як приклад світову тенденцію прискореного виходу людини із матеріального виробництва. У 2016-2017 рр. відбувся колосальний прорив у сфері енергетики: після настійливих 60-70-річних пошуків здійснена керована реакція термоядерного синтезу (Німеччина, Великобританія). За оцінками і фізиків, і філософів, світ входить в «еру холодного (керованого) термоядерного синтезу». Реальною стає докорінна перебудова світової енергетики та відмова від її сучасних вкрай заполітизованих ресурсів – нафти і газу. Можна припустити, що в недалекій перспективі людство переглядатиме і багато інших, здавалося б одвічних і безальтернативних принципів природокористування та взаємодії суспільства і природи. Географічна наука у таких роздумах і пошуках повинна бути серед перших.

Представлення ландшафтної оболонки Землі як цілісної соціо - природної системи орієнтує географічні дослідження на вивчення її головних компонентів та їх поєднань:

- 1) природних комплексів;
- 2) природно-антропогенних комплексів – природних ландшафтів, змінених людиною;
- 3) природно-суспільних комплексів, що формуються на основі природно-ресурсних циклів;
- 4) виробничих комплексів, пов'язаних з енерговиробничими циклами;
- 5) суспільно-географічних комплексів, що формуються на основі соціальної інфраструктури та духовної діяльності людини [8].

Зауважимо, що й у зарубіжній науці ландшафтну географію розглядають як основу для подолання однобічності двох традиційних напрямів географії – природничого та суспільного.

Окремі приклади таких підходів наводить Б.О. Чернов [12].

Як уже зазначалось, концепція довкілля набуває загальнонаукового статусу. Представники різ-

них наук - біології, географії, екології, соціології, валеології, суспільствознавства, управління розглядають проблему навколишнього середовища життєдіяльності суспільства як міждисциплінарний науковий напрям. І у його розробленні географія має істотні переваги, оскільки вона єдина серед наук охоплює своєю предметною областю і природу, і населення, і соціальне середовище.

Показово, що концепція довкілля змістовно близька до *інвайронменталізму*, який визначає предметну область географічної науки у багатьох країнах, зокрема англосовітських. Показово також, що у вітчизняній географії пріоритетний і прискорений розвиток мають напрями, безпосередньо пов'язані з розумінням ландшафтної оболонки Землі як цілісної соціо-природної системи та інтегрованою концепцією довкілля. Серед таких напрямів і концепцій - антропогенне ландшафтознавство (Г.І. Денисюк [2] та ін.), концепція гео-екоосистем (П.Г. Шищенко, О.П. Гавриленко, Н.В. Муніч [13]), концепція соціогеосистем (К.А. Немець, Л.М. Немець [6]), сталого (збалансованого) розвитку (С.А. Лісовський, Л.Г. Руденко та ін. [4, 5, 8, 11]), вчення про природні каркаси екологічної безпеки територій, концепція антропогенно-техногенних навантажень на довкілля, концепція ландшафтного планування, концепція планування територій, концепція територіальної організації суспільства [7, 10].

Поняття *навколишнє середовище* (німецькою – *umwelt*) ввів у науку в другій половині XIX ст. біолог Якоб Ікскуль для позначення зовнішнього оточення живих організмів. Наприкінці XIX ст. Елізе Реклю розробив поняття *«географічне середовище»*, яким характеризував природне оточення суспільства. З цивілізаційним розвитком людства географічне середовище ускладнюється, у ньому постійно зростає роль так званої «другої природи» - природних комплексів, змінених людиною, а також життєдіяльністю самого населення. З посиленням загальної орієнтації екологічної науки на проблеми людства, термін «навколишнє середовище» стає більш поширеним, а «географічне середовище» втрачає свою вагу і популярність. Із стрімким розвитком господарської діяльності природне середовище зростаючою мірою стає природно-антропогенним і природно-техногенним. За сучасними оцінками, понад 70% біосфери зазнало відчутних трансформацій від

життєдіяльності суспільства. Знайти навколишнє середовище у природному стані стає дедалі важче, а подекуди і неможливо. Відтак, навколишнє середовище істотно розширює і змінює свій компонентний склад і стає все «менш природним».

Навколишнє середовище розглядають як суто природне середовище у різноманітних галузевих дослідженнях. Разом з тим, його вивчають і комплексно з урахуванням усіх складових. Сучасна соціологія визначає середовище людини як складну систему з природними і суспільними компонентами. Н.Ф. Реймерс [9] поділяє середовище людини на чотири взаємопов'язані компоненти-підсистеми: 1) природне середовище; 2) середовище, породжене агротехнікою (друга природа); 3) квазіприродне середовище (штучний матеріальний світ, створений людиною); 4) соціальне середовище.

З середини минулого століття у географічній науці інтенсивно розробляють поняття навколишнє середовище (англійською – *invironment*, російською – *окружающая среда*). У вітчизняній науці спочатку орієнтувались на російськомовний термін, а пізніше набув поширення термін **довкілля** - те, що довкола нас. Змістовно навколишнє середовище має різні прочитання. У фізичній географії – це частина природного середовища, освоєна людиною, у соціальній екології – це «дім суспільства» (людина – господар дому і до складу середовища не входить). За концепцією ландшафтної оболонки як цілісного соціо-природного об'єкта географічних досліджень навколишнє середовище (довкілля) – це освоєна людиною земна оболонка, що охоплює всі її складові – природне середовище, населення та штучний матеріальний світ, створений людиною.

Виникає традиційна для географії проблема суб'єкт-об'єктних відношень при розгляді довкілля як середовища: середовище (об'єкт) для людини (суб'єкт) чи середовище разом з людиною (загальний об'єкт по відношенню до окремих груп людей-соціумів)? На нашу думку, можливі дослідницькі конструкти обох типів залежно від цільових настанов вивчення довкілля.

Але у загальній теоретико-методологічній постановці географічні дослідження довкілля мають такі засади:

- по відношенню до світової спільноти і світового господарства біосфера відіграє роль «мегадовкілля»;

- довкілля являє собою частину ландшафтної оболонки Землі, що містить всі його компоненти і потребує комплексного вивчення;

- довкілля – простір взаємодії природи і суспільства, розселення населення, розміщення всіх видів його господарської та духовної діяльності;

- склад і якісну характеристику довкілля визначають три головні компоненти ландшафтної оболонки – природне середовище, населення з його господарською діяльністю і штучний матеріальний світ, створений людиною;

- головною складовою довкілля залишається природне середовище з його умовами і ресурсами, потенціалом розселення населення та його господарської діяльності; спостерігається тенденція невпинного зростання ролі соціально-економічних, зокрема духовних чинників;

- довкілля – один із головних чинників, що визначають якість життя населення та умови його життєдіяльності;

- на довкілля поширюються принципи геопросторової (територіальної) організації ландшафтної оболонки Землі;

- в обґрунтуванні господарського використання довкілля головним напрямом має бути екологічний імператив (моральний закон).

Офіційний статус поняття “довкілля” підвищується. У 1973 р. Генеральна Асамблея ООН встановила Всесвітній день навколишнього середовища, що його відзначають щорічно 5 червня. В Україні відзначають День довкілля (з 1998 р.), який припадає на третю суботу квітня. У вітчизняній науці та законодавчій практиці триває перехід від традиційного терміну “навколишнє середовище” до нового поняття “довкілля”. У 1991 р. розпочався важливий загальноєвропейський процес “Довкілля Європи”, орієнтований на захист довкілля та сталий (збалансований) соціально-економічний розвиток. Чергова зустріч європейського співтовариства “Екологічний форум Довкілля” відбулася у Києві (2016 р.), її продовженням став форум “Довкілля для України” (Київ, червень, 2017 р.).

Висновки

Подальше поглиблення інтеграції природничо-та суспільно-географічних досліджень потребує відповідного корегування предметної області географічної науки.

Зміст такої трансформації полягає у встановленні для фізичної і суспільної географії єдиного об'єкта досліджень – ландшафтної оболонки Землі як цілісної соціо-природної системи. Поряд з природничо- та суспільно-географічними дослідженнями необхідно формувати нові на-

прями наукових розробок, які інтегруватимуть природничі та соціально-економічні закономірності функціонування ландшафтної оболонки. Одним з найбільш затребуваних таких напрямів є **довкіллязнавство** – географічне вчення про довкілля суспільства.

Література [References]

- Holubets M.A. (2015). Environmental science - into geography. *Ukrainian geographical journal*, 2, 10-15. <http://doi.org/10.15407/ugz2015.02.010> [In Ukrainian].
[Голубець М.А. Середовищезнавство – в географічну науку. Укр. геогр. журн. 2015. № 2. С. 10-15. <http://doi.org/10.15407/ugz2015.02.010>]
- Denysuk H.I. (2012). *Anthropogenic landscape learning: tutorial*. Part I. Basis of anthropogenic landscape learning. Textbook. Vinnytsia. [In Ukrainian].
[Денисик Г. І. Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Ч.1. Глобальне антропогенне ландшафтознавство. Вінниця, 2012. 336 с.]
- Isachenko A.G. (1986). In Search of Methodological Foundations of Geography Unity. Overview Perspective. *Proceedings of the VGO, 118 (4)*, 377-386. [In Russian].
[Исаченко А. Г. В поисках методологических основ единства географии (обзор точек зрения). Известия ВГО. 1986. 118. № 4. С. 377-386.]
- Lisovskyi S.A. (2009). *Society and nature: the balance of interests in Ukraine*. Kyiv. [In Ukrainian].
[Лісовський С.А. Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України. Київ, 2009. 300 с.]
- Lisovskyi S. A., Marushevskiy G. V., Pavlychenko P. H., Rudenko L. H., Tymochko T.V. (2012). *Draft report of Ukraine to the UN conference on sustainable (balanced) development Rio 20*. Kyiv. [In Ukrainian].
[Проект доповіді України до конференції ООН зі сталого (збалансованого) розвитку «Ріо + 20» / С.А.Лісовський, Г.В.Марушевський, П.Г.Павличенко, Л.Г.Руденко, Т.В.Тимочко. Київ. 2012. 60 с.]
- Niemets K.A., Niemets L.M. (2014). *Theory and methodology of geographic science: methods of spatial analysis*. Textbook. Kharkiv. [In Ukrainian].
[Немець К.А., Немець Л.М. Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу. Харків, 2014. 172 с.]
- Oliyunk Ya.B., Shevchuk S.M. (2011). Development of the modern Ukrainian social geography methodological fundamentals. *Economic and social geography*, 63, 3-18. [In Ukrainian].
[Олійник Я.Б., Шевчук С.М. Розвиток методологічних основ сучасної української суспільної географії. *Економічна та соціальна географія*: Наук.зб. 2011. Вип. 63, С. 3-18.]
- Grechko T. K., Lisovskyi S. A., Romaniuk S. A., Rudenko L. H. (2015). *Public management of sustainable (balanced) development*. Textbook. Kyiv. [In Ukrainian].
[Публічне управління в забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку: Навчальний посібник / Т.К. Гречко, С.А. Лісовський, С.А. Романюк, Л.Г. Руденко. Київ, 2015. 264 с.]
- Reimers N. F. (1990). *Nature management. Dictionary-reference*. Moscow. [In Russian].
[Реймерс Н. Ф. Природопользование. Словарь-справочник. Москва, 1990. 640 с.]
- Topchiiev O.H. (2016). Subject field of geography and its modern methodological transformation. *Ukrainian geographical journal*, 1, 64 - 69. <http://doi.org/10.15407/ugz2016.01.064> [In Ukrainian].
[Топчієв О. Г. Предметна область географії та її сучасні методологічні трансформації. Укр. геогр. журн. 2016. № 1. С.64-69. <http://doi.org/10.15407/ugz2016.01.064>]
- Ukraine: main trends of interaction between society and nature in the twentieth century (geographical aspect)*. Ed. L.H. Rudenko (2005). Kyiv. [In Ukrainian].
[Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект)] / За ред. Л.Г. Руденка. – К.:Академперіодика, 2005. – 308 с.]
- Chernov B.O. (2017). The unity of geography: myth or reality. *Ukrainian geographical journal*, 1, 66-71. <http://doi.org/10.15407/ugz2017.01.066> [In Ukrainian].
[Чернов Б.О. Єдність географії: міф чи реальність. Укр. геогр. журн. 2017. № 1. С.66-71. <http://doi.org/10.15407/ugz2017.01.066>]
- Shyshchenko P.H., Navrylenko O.P., Munich N.V. (2014). *Geoecology: theoretical and practical aspects*. Textbook. Kiev. [In Ukrainian].
[Шищенко П.Г., Гавриленко О.П., Муніч Н.В. Геоєкологія: теоретичні та практичні аспекти. Київ, 2014. 468 с.]

Стаття надійшла до редакції 27.06.2017